

ИЛИМПАЗ-ЖАЗЫҰШЫ Қ.КАМАЛОВТЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ

Утамбетова А.Ж.

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты Қарақалпақ
әдебияты бөлиминиң үлкен илимий хызметкери

Аннотация: Мақалада карақалпақ әдебиятының белгили илимпаз-жазыушысы, сыншысы Қ.Камаловтың карақалпақ әдебияты менен әдебияттаныу илиминдеги дөретиушилик айрықшалықлары, оның қәлемине тийисли болған бир-қанша илимий мийнетлери, илимий пикирлеу ойлары ҳаққында бир-қанша сыншы илимпазлардың пикирлерин сөз етиу менен бирге оның бир қатар жетискенликлери, повесть жанрын таллаудағы шеберликлери ҳаққында да айтылады.

Аннотация: В статье рассматриваются отличительные особенности творчества К. Камалова в каракалпакской литературе и литературоведении, некоторые научные работы, связанные с его сочинениями, некоторые научные мнения о каракалпакской литературе, а также мнения некоторых ученых. Также было рассказано о его мастерстве в анализе о жанре повести.

Annotation: The article discusses the distinctive features of K. Kamalov's work in Karakalpak literature and literary criticism, some scientific works related to his works, some scientific opinions about Karakalpak literature, as well as the opinions of some scientists. His skill in analyzing the genre of a story was also talked about.

Гилт сөзлер: Илимпаз, сыншы, жазыушы, дөретиушилик, повесть, гүрриң, жанр, әдебият, метод, эволюция, мийнет, таллау, пикир, шеберлик, реализм, образ, характер, пролог, талант, сауат, поэтика.

Ключевые слова: учёный, критик, писатель, творчество, повествование, жанр, литература, метод, эволюция, труды, анализ, мнение, навыки, реализм, образ, характер, пролог, талант, грамотность, поэтика.

Key words: scientist, critic, writer, creativity, storytelling, genre, literature, method, evolution, works, analysis, opinion, skills, realism, image, character, prologue, talent, literacy, poetics.

Қарақалпақ әдебияты менен әдебиаттаныў илиминдеги Қ.Камаловтың дәретиўшилиқ өзіншеликлери, оның прозасы менен илимий мийнетлериниң халқымыздың илимий пикирлеў ойлары тарийхындағы жолы туўралы бир қанша илимпаз сыншылардың пикирлери жарық көрди. Ол тийкарынан көркем әдебиат майданына көркем дәретиўшилиги, ең дәслеп қысқа гурриңлери менен адым атып, өзи еле студентлик дәўирлерди тамамлар тамамламастан-ақ қысқа гурриңлеринен тысқары сол жыллардағы әдебий өмирге бир қанша даўырық салып жүрген бир неше повестьлер қатары «Маржангүл» повести менен кирип келди десек объектив пикир айтқан болар едик. Повесть автордың қойған даталық көрсеткиши бойынша: Шымбай-Нөкис, 1964-65 жыллар деп жазылған екен. Демек ол жаңа ғана студентлик партадан шығып-ақ усы шығармасын тамамлап, еле илимий дәретиўшиликке кириспестен алдын усы дәретпе жүзеге келген. Соңынан ол көркем дәретиўшиликтиң сырларын бираз ийелеп болып илимий изленислерине соқпақ сала баслаған.

Қ.Камаловтың өзіншеликлерге ийе, илимий жаңашылықларға ийе болған мийнетлери менен белгили «Маржангүл» повести бир қанша жыллар алдын, жаңашыл шығармалар, 60 жыллары жүзеге келген Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, С.Салиев, У.Пиржанов, К.Смамутов, К.Рахманов ҳәм тағы басқалардың сол ўақытлары дәретилип жәрияланған қанша повестьлери

катары дизимге алынып, ал бирақ айқын таллаўларға енгизилген емес. Шын мәнісинде оның ең алдын илимий дәретиўшиликлери: «Қарақалпақ повести» менен «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» деген монографиялары-кандидатлық, докторлық диссертацияларының жуўмақлары Ә.Атажанов, профессор С.Ахметов әдебий сын тарийхы бойынша сабақлық хәм монографияларында, илимий хәм көркем дәретиўшилик өзіншеликлери туўралы әдебиятшы-сыншы Ж.Есеновтың, И.Дилмановтың мақалаларында жетерли сөз етилип, унамлы баҳаларға ийе болды. Атап көрсеткенде бул бағытта төмендеги пикирлерге айқынырақ тоқтап өтиў орынлы.

Профессор С.Ахметов карақалпақ әдебий сыны туўралы сабақлық монографиясында илимпаздың «Қарақалпақ повести», «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» деген мийнетлерге үлкен әхмийет берип, олардың әдебияттаныў менен сынымыздағы орнын дурыс ашып көрсеткен. Оның пикирлери бойынша: Әдебиятшы Қ.Камалов «Қарақалпақ повести» монографиясында әдебиятымызда повесть жанрының пайда болыў, раўажланыў жоллары, тийкарғы дәреклери хәм миллий өзіншеликлери ашылған. Теориялық әдебиятларға сүйене отырып автор 30-50 жылларда повесть жанры сыпатындағы жетискенлик, кемшиликлерин таллайды. 30-жыллардағы «Мыңлардың бири», «Ески мектепте» шығармаларына теориялық, илимий анализ жасайды. Бул повестьлер ҳаққында буған шекемги пикирлер бар болса да, илимпаздың өзіншелиги сонда, ол усы повестьлер арқалы көркем прозаның жетилисиўин 30-жыллары дөреген «Өткен ўақларда», «1916» шығармаларының сәтсизликлерин салыстырма түрде көрсеткен. 50-жыллары пайда болған повестьлердиң көркем шығарма дәрежесине көтери́ле алмаўының бас себеплерин турмысты изертлемегенлик, алдын ала таярланған схемалық шешимлердиң зыянлы тәсирин түсиндирген. Айрықша «идеаль қаҳарманлар» ҳаққындағы үсти́рти́н

түсиниклер прозаға, соның ишінде повестьлерге күшлі унамсыз тәсір жасады. Илимпаз автор буларды исенимлі дәлйіллей билген.»

Соның менен қатар профессор С.Ахметовтың дурыс айтқанындай-ақ әдебиат изертлеушиси сыпатында Қ.Камалов қарақалпақ повестьлериниң миллий өзгешеликлериниң изертлениуін кең планда алып, оларды тууысқан әдебиатлар менен салыстырыулар арқалы миллий характердиң сүүретлениуін ашпақшы болған. Бирақ автор зэрүрли емес салытырыулардың хәдден зыят көплиги менен қарақалпақ повестьлериниң миллий өзіншеликлери жетерли көрсетилмей қалған. Бир жақлама түсиниклерге берилип кеткен орынлар бираз орынларды ийелеп кеткен. Ал жанрдың дәреклерине арналған бөлимде де жоқарыдағы түсиниклерди басқаша түрде қайталаған.

Бирақ Қ.Камаловтың бул дөретпеси өзиниң илимий болжауларының тутаслығы, таллау усылларының объективлиги менен дыққатқа мияссар екенлигин белгилеп өтиуимиз керек. Мысалы миллий әдебиятымыздың тарийхындағы беккем из қалдырған повестлик шығармалардың да кемшиликлерин ашыуда илимпаз изертлеуши орынлы пикирлерди ортаға салған. Атап айтқанда жазыушы М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири» повестиниң гейпара композициялық сыпатлары менен Ерполат образының этирапына жәмленген образлардың тар рамкада сүүретлениуи бүгинги қатар әдебий сыншылық талаптарға жууап бермейди..... Шығармадағы «Ақсулыудың ашыуы», «Ағаш басындағы келиншек» хәм тағы басқа бөлимлерде уақыялардың бас қахарманға қатнасыз қалып қойыуы автордың композиция хәм сюжет дүзиудеги кемшилиги деп қаралса арзыйды. Бул нәрселер шығарманың сюжетлик композициялық тутаслығын бузады...

Сондай-ақ илимпаз сыншы С.Ахсетовтың дурыс айтқанындай-ақ «Балықшылар қыссасы» повестиниң нуқсанларын да дурыс көрсеткен.

Повестьте Қ.Камалов ретсиз киргизилген ўақыялар, гейпара сюжетлик эпизодлар, сюжетлик логикалық избе – изликтин сақланбағанлығын айта отырып, улыўма урыстан соңғы повестлик шығармалардағы дәўирдин философиясын дурыс хәм тереңнен сәўлеленбегенлигин, реалистлик типик образлардың эстетика талапшаң талғамларға дурыс жуўап берерлик дәрежеде ашылмағанлығын орынлы көрсеткени илимпаздың талапшаң илимий таллаўға ийе екенлигин дәлийллеп турады. Мысалы «Бундай шығармалардағы қахарманлар қыйыншылықларды тез жеңип кете беретугын, жеңимпаз қахарманлар болып схемалық ҳалда келе береді. Бул, бириншиден урыстан кейинги повесть жазыўға кирискен жазыўшылардың теориялық эстетикалық саўатлылығының хәм тәжрийбесиниң азлығынан болса, екиншиден, сол дәўир әдебиятының орын алған конфликтсизлик теориясы, идеаль қахарманлар қусаған жалған концепциялардың тәсиринен келип шықты».¹

Мине, булар ҳақыйқатында илимпаз сыншы С.Ахметовтың дурыс көрсеткениндей-ақ изертлеўши, сол ўақыттағы жас илимпаз Қ.Камаловтың бир қатар жетискенликлери, объектилиги, повесть жанрын таллаўдағы жетискенликлери қатарына киреди.

Илимпаз жазыўшы Қ.Камаловтың повесть жанрының пайда болыўы хәм раўажланыўы туўралы монографиясында дурыс көрсетилгениндей-ақ профессор С.Ахметовтың унамлы баҳалағаны мынадай көрсеткишлерде: илимпаздың айтыўы бойынша колхоз хәм басқа кәрханалардағы бурынғы басшылардың барлығы гилең унамсыз инсанлар, жерменлер, жүзегөйлер, консерваторлар болып келсе, ал жаңа басшылар жоқары оқыў питирип келген барлығы унамлы, ҳеш қандай қәтелеспейди, халық ғамын ойлағыш болып, олар соңынан колхозға баслық болады. Хәттеки айырым жас

¹ Камалов Қ. Қарақалпақ повести. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1978. 118-бет.

басшылар үйлениў тағы басқа тойларын да колхоз пахта планын орынлағаннан кейинге қалдырып қояды, биринши орынға мәмлекетлик ўазыйпаларды алып шығады. Турмыста да мүмкин, усындай болған шығар. Бирақ булардың хәммеси Қ.Камаловтың көрсетиўинше повестьлерде схемалық түрде сәўлеленген идеаль қаҳарманлардың дәл өзи. Усындай повестьлер қатарына екинши жер жүзлик урыстан соңғы Х.Сейтовтың «Аграном председатель», Ж.Сапаровтың «Жаңа жер үстінде байрақ», сол автордың «Шоманайдың есигин ашқанлар», Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрәя бойында» шығармалары киреди хәм булар С.Ахметовтың пикирлери бойынша басқа да әдебиятшы алымлар /М.Нурмухамедов/ тәрәпинен дурыс көрсетилгенлиги автор алым Қ.Камаловтың пикирлериниң объективлигин аңлатып турады.

Әдебиятшы илимпаз Қ.Камаловтың қарақалпақ әдебияттануы илиминде таңлаўлы из қалдырған мийнети-бул «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» /1988/ деген монографиясына да жас үлкен әдебиятшы, сыншы С.Ахметов орынлы түрде унамлы баға берген, оның баслы жаңашыл тәрәплерин ашып көрсеткен. Бул монография илимпаз жазыўшы Қ.Камаловтың докторлық диссертациясының жуўмағы болып, буннан алдын университет баспасынан «Қарақалпақ әдебиятының көркем методы» /1982/ деген ат пенен жәрияланған еди.

С.Ахметовтың дурыс айтқанындай: «Қ.Камаловтың «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» мийнети соңғы жыллардығы дөреген ири теориялық жумыслардан есапланады.»²

Дурыс бул изертлеўлердиң тийкары болған социалистлик реализм мәселелери бойынша бизде аз сөз болған жоқ. Соған қарамастан

² Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сынын...279.

социалистлик гуманизм, интернационализм менен байланысly бурынғы изертлеўлерде ортаға қойылған жоқ.³

Усылай жаза отырып автор – Қ.Камалов миллий әдебиятымыздағы көркем метод /тек ғана соцреализм емес.../ мәселесин терең түрде илимий теориялық таллаўларға тартқанлығы илимпаз сыншының табысы. Қ.Камалов хәм С.Ахметовтың көрсетиўлери бойынша, дурысында да көркем метод туўралы рус әдебияттаныў илиминдеги фундаменталь мийнетлерди атап көрсетиўге болады. Басқа миллет әдебиятларында да бул мәселе туўралы салдамлы мийнетлер жәрияланды. Соған карамастан Қ.Камаловтың монографиясы басылып шыққан ўақытлары «шешиўин тапты», «исленип болды» деп есапланған соцреализм туўралы дисскуссиялы пикирлер даўам етип атыр еди. Сонлықтан бул мийнет тек ғана қарақалпақ әдебияттаныў илиминде емес, ал пүткил Орта Азия илиминдеги салдамлы, салмақлы пикирлер қатарына кирип, ол С.Ахметовтың дурыс баҳалағанындай-ақ Чернышевскийдиң пикирлегениндей: «предметтиң теориясы болмаса оның тарийхы да болмайды»-деген пикирлерин анық дәлийллейди.⁴

Қарақалпақ әдебияттаныўында Н.Дәўқараевтан баслап бизиң илимпазларымыз көп мийнетлер питкерип қалдырды. Бирақ бизиң әдебиятшыларымыз өз жумысларында теорияға онша итибар бермедик. Усылар қатарында көркем метод мәселеси туратуғын еди. Қ.Камаловтың монографиясының әҳмийети менен орынланыў актуальлығы мине, усында. Өйткени «...Қ.Камалов биринши болып фольклордағы, революцияға шекемги классик поэзиядағы көркем метод эволюциясын қарастырады, хәм оны миллий әдебияттың мысалында дәлийллеп көрсетеди» /С.Ахметов/.

³ Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем метод. Нөкис. 1988, 5-бет

⁴ Ахметов.С Сонда, 280-бет

Сондай-ақ профессор С.Ахметов методтың изертлеушісі Қ.Камаловтың аталған мийнетінің: «...құрылысы оның мазмұнына сәйкес көплеген майда бап хәм темалар бир-бирине бириктирилген, төрт баптың ишинде автор қарақалпақ фольклоры классик поэзиясы хәм XX әсир әдебиятындағы көркем методтың эволюциясын ықшамлап сөз еткен, изертлеп дәлийллеген. Көп сөзшилик жоқ, кітап жақсы оқылады, жалықтырмайды», -деп жазады. Бұған толық қосылуға болады хәм ол Қ.Камаловтың мийнетінің унамлы тәрептерине бизиңше дурыс, әдалатлы түрде берілген унамлы баға деп есаплаймыз. Өйткени айырым әдебиеттану бойынша мийнеттерди алып қарасақ, оларда көп сөзшилик, әпиуайы, сада таллаулардың басымлы хәм қайталаулар сол жұмыстардың илимий әдебий сапасына кери тәсир тийгизетуғынлығын жийи ушыратуға болады.

Сондай-ақ профессор С.Ахметовтың дурыс белгилегениндей изертлеуші Қ.Камалов «Биринши бапта фольклордағы өмир шынлығын сүүретлениуін сөз еткенде В.Гусев, Н.Дәуқараев, Н.Кравцев, И.Сағитов, Қ.Мақсетов сыяқлы әдебиетшылардың пикирлерине сүйенген жағдайында оларға берилип, ерип кете бермейди. Пикирлери унаса олардың себеплерин ашыуға өтеди, унамаса, орынлы айтысқа түсип өз пикирлерин тастыйықлауға ерисип барған. Мениң ойымша, жұмыстың барлық бапларында көзге түсетуғын айрықшалық – илимпаздың позициясы. Қалай болмасын, ол өз бағытын дәлийллеуге бейим турады. Солай етип, қарақалпақ фольклорында таза бир көркем метод жоқ, онда мифологиялық, фантастикалық, романтикалық хәм реалистлик сүүретлеулер араласып келеди, бирақ реалистлик сүүретлеулер булардың ишинде басым орынды ийелейди, деген жуўмағы орынлы.»/С.Ахметов... аталған мийнети. 281-бет/

Профессор сыншының айтқанындай фольклорымыз бенен XIX әсир әдебиятының тарийхы туўралы аз изертленген жоқ. Булар әлбетте, илимпаз

автор тәрәпинен көркем метод мәселесин арнаўлы изертлеўге жәрдем еткенлиги даўсыз. Соның менен бирге XIX әсирден бұрынғы пүткил түркий тиллес әдебиятлардағы жыраўшылық авторлық көркем әдебияттың орны, олардағы жыраўшылықтың бөлинип шығыўы да «сөз болып отырған мәселе ушын әҳмийетли қубылыс екенлиги» Қ.Камалов тәрәпинен дурыс ашылған. Бул оның профессор К.Мәмбетовтың мийнетлеринен парқын аңлатып, алынған илимий теориялық көркем метод мәселесин шешиўде үлкен орын тутады.

«Қ.Камалов өзине шекемги Н.Дәўқараев, И.Сағытов, Н.Жапақов, Б.Исмайлов хәм М.Нурмухамедовлардың реализм ҳаққындағы мийнетлериндеги пикирлерди жуўмақластырған хәм оны илимий теориялық усылда толықтырған».

Әдебиятшы профессордың унамлы баҳалағанындай Қ.Камалов мийнетте реализм методының характерли белгилери сыпатында қахарманлар образын типиклестириў хәм индивидуальластырыў, өмир шынлығын объектив тарийхий ҳақыйқатлыққа айландырыў сыяқлы мәселелерди конкрет әдебий жазба материаллар сыпатында анықлайды. Изертлеўшиниң қарақалпақ шайырларының дәретиўшилигинде критикалық реализм болды деген пикирди мақуллап көрсетиўлери де қызығыўшылық хәм мақуллаўға ылайық.

Қ.Камаловтың XX әсир әдебиятындағы социалистлик реализм 20-30 жыллары қәлиплести хәм булар формалық көз-қараслардың көп жанрлылық, көп формалылық, дәретиўшилиқ индивидуальлықтың пайда болыўы менен тастыйықланады деген пикирлери де бүгинги күнлери гөнерген жоқ. Ең алды менен бул терминлердиң қолланыў хәм пайда болыўындағы, ислетилиўинде ҳәзирги көз – қарастан «социалистлик» сөзиниң қолланыўдан қорқыўдың өзи қәте хәм жалған, унамсыз көз қарас. Бул туўралы қазақ әдебиятшысы

академик М.Қаратаевтың: «әдебиеттағы кемшиликлер ушын социалистлик реализмди оттан алып суўға салыўдың кереги жоқ, бул қәте...» деген пикирлери хәм Қ.Камаловтың өзиниң өткен әсирдиң тоқсаныншы жылларынан кейин билдирген «Реализмниң тарийхый тәғдирлери» деген мақаласындағы орынлы пикирлери дыққатқа ылайық. Усындай бағытта мийнетте әдебиеттаныў менен көркем ой - пикирлердеги өткен әсирдиң 70 жылларынан баслап соцреализм туўралы тартысларға орынлы тоқтап. өз ойларын толық дәлийллеўге ерискенлиги баҳалы.

«Жумыстың ең қызықлы тәреплериниң бири көркем методтың бирлиги хәм стильдиң көп түрлилиги ҳаққында бап... « /С.Ахметов...282-бет/. Бапта көплеген теориялық ойлар менен болжаўлар бай. Әсиресе, буған ХХ әсирдиң екинши ярымындағы миллий әдебиятымыз көп материаллар береді, ондағы көркемлик образлар менен эстетикалық ойлар бир методтың рамкасына сыймайды хәм бул дәўирлердеги миллий көркемлик процесс ҳәр түрли көп стильлик пенен характерленеди, деген ойлар жүдә орынлы айтылған.

Жоқарыда айтып өткенимиз сыяқлы Қ.Камаловтың дәретиўшилиқ жолы өз қоспалылығы, синтетикалық – әдебий илимий хәм көркем дәретиўшиликти басқа бир ғайраткерлер сыяқлы мудамы бириктирип, жеделлик пенен алып барған К.Мәмбетов, С.Баҳадырова, К.Алламбергенов сыяқлы тез-тез көркем шығармалар менен илимий дәретиўшиликти актив түрде бирлестирип бармаса да, ал ол аз болса да саз жазылған гүрриң хәм повестьлери арқалы әдебиет пенен илим тарийхында өшпес из қалдырды десек болады. Усы қәсийетлер жазыўшы-илимпаздың гейпара сәнелик тойларына байланыслы ма жүзеге келген әдебиетшы сыншы Ж.Есеновтың газета бетлериндеги «Ағалар ядқа түскенде», «Илимпаз жазыўшының эстетикасы», «Әдебий сыншының поэтикасы» атлы мийнетлеринде орынлы түрде унамлы баҳаланған. Илимпаз сыншы өзине устаз тутқан аға

сыншылардың бири Қ.Камалов туұралы бул мақалаларын сәнелик даталарға байланысly жазған болса да, ал бурынғы қатып қалған портретлик усылдағы қысқа мақалалар жазыұ стилинен қашып, өзінше ишки композициялық форма дүзеди. Мақалалардың атларынан-ақ бул шеберликке талпыныұ, әдебий изертлеұ менен сындағы поэтикалық сыпатларға умтылыұ усы мийнетлердин атларынан-ақ көринип турса керек. Сондай-ақ бул мақалаларында Ж.Есенов устаз илимпаз жазыұшының тутас дөретиұшилик жолын қысқа хәм өткир проблематикалық таллаұға қурыұы, яғный олардағы эстетика хәм поэтикалық сыпатлар хаққында газеталық материаллар болса да оқыұшы көпшиликке түсиник беріұ нийетинде усы илимий теориялық эстетикалық мәселелерди ортаға қойыұы, оған Қ.Камалов дөретиұшилигинин толық жуұап беріұ сыпатлары бул мийнетлердин қунын жоқары көтерип турса керек. Бизинше булар сыншы илимпаз Ж.Есеновтың өз мийнетлери арқалы сынның теориялық мәселелери, поэтикасы менен шуғылланып жүргени, бул мәселелер этирапында бираз тәжирийбе, илимий теориялық түсиниклерге ийе екени баслы себеп болғанлығы сезилип турады.

Ж.Есеновтың усы бағыттағы Қ.Камалов туұралы қысқа сәнелик той мүнәсибети менен жазылған мақаласы «Ағалар ядқа түскенде»⁵ деп аталады хәм бунда мақаланың былайынша басланыұының өзи сыншы илимпаздың портретлик әдебий сын дөретиұдеги жаңашыллыққа умтылысларын көрсетсе керек:

«Мен хәзирги күнлери гейде әдебиятшыларға кеұли толмаұшылық пенен сындағы ири нуқсанларды көрсем, онша алыс болмаған жыллар ишинде бизин менен бир есиктен кирип-шығып хызметлер еткен хәм үлкен устазлық көрсете алған академик М.Нурмухамедов... профессор С.Ахметов... илимпаз жазыұшы К.Мәмбетов... сөйлегенде бирден көзге түсетуғын

⁵ Есенов Ж. Ағалар ядқа түскенде... «Еркин Қарақалпақстан» газетасы.2009.26-декабрь

шешенлиги басым, сөйлеўге асыға бермейтуғын сыншы әдебиятшы туяна минезли Ж.Нарымбетов... қайсар минез сыншы Г.Есемуратовлардың тулғалары көз алдыма айқын келе береді. Мүмкін, оларды кеўлиме жақын тутқанлықтан, буларды ертелеў жоғалтқанлықтан ба, көзиме жас дөңгеленетуғын ўақытлар болып турады. Мине, усындай ертелеў жоғалтқан ағамлардың бири жазыўшы сыншы Қ.Камалов еди»⁶.

Мине, бизиңше бундай прологлар ямаса әдебий сынға да тийисли болған тийкарғы объектке алынған материалға, сыншыға деген пафостың, лиризмнің орынлы ислетилиўи Қ.Камалов хәм тағы басқалар сыяқлы әдебий тулғалардың келбетин кең оқыўшыларға еслетиўде үлкен әҳмийетке ийе болып, ол ҳақыйқатында әдебий сыншылық ямаса таза академиялық стильдеги әдебияттаныўшылық мийнетлердің де шырайын шығарып, оларға поэтик күш бағышлайды. Усы қәсийетлер арқалы биз әдебиятшы сыншы тәрелинен Қ.Камаловқа болған айрықша симпатияны көрип отырмыз хәм бул тулға атлары көрсетилген танылған әдебиятшы илимпаз хәм сыншылар менен орынлы салыстырып баҳаланғанына қосылыўға болады.

Усылай етип сыншы Ж.Есенов енди өзиниң Қ.Камалов туўралы конкрет пикирлерине өте баслайды. «Қонысбай аға әпиўайы аўыл баласынан орта мектеп, жоқары оқыў орнының айрықша питкерий хәм жер жүзлик илим-билим орайларының бири Москвадағы әдебий илимий орталық, әдебияттаныў хәм әдебий көркем сынның мектебинен мәрдана өткен, көп илимий изленислерди басынан кеширген зор билимге, тыянақлы минез-кулққа, өзінше пикирлеўди үйренген нағыз жетик сыншыларымыздың бири еди. Қонысбай ағадағы әдалатлылыққа, төреликке кулшыныў, гийне тутпаўшылық, миллий әдебиятымыз бенен әдебияттаныўымызды жәхән илими менен көркем ой-пикирлери дәрежесинде таллаўға хәм соған қарай

⁶ Есенов Ж. Ағалар ядқа түскенде... «Еркин Қарақалпақстан» газетасы.2009.26-декабрь

жетелеўге деген талапшаңлық пенен бийик эстетикалық идеальды гөзлеп пикир жүритиўшилик-мине, булардың барлығы оны нағыз шын мәнисиндеги жетик сыншы-әдебиятшы сыпатындағы қатарға қойыўға болады.» / «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 2009 жыл, 26-декабрь/.

Булар, демек, Қ.Камаловтың дәретиўшилик өзіншеликлерине берилген жыйнақлы хәм өткир, ол арқалы Қ.Камаловтың сыншылық хәм илимпазлық, жазыўшылық адамгершиликли бийик келбети көз алдымызға айқынырақ елеслейди.

Сыншы Ж.Есеновтың дурыс көрсеткениндей оның қайсы бир сыншылық, әдебияттаныўшылық мийнетлерин алып қарамайық, ол өз темаларын өзинен де нағыз поэтикалық сыпытлрға, көркем эстетикалық тәсиршеңликке, терең ойлылыққа, әдалатлылыққа умтылып пикирлер жүриткени белгили болды. Мысалы оның бир мақалаларының атлары «Мениң өз идеалым бар», «Кемшилик кимде жоқ?» хәм тағы басқалар деп аталып, соңғысында көркем прозадағы / О.Әбдирахмановтың «Босаға» романы туўралы қаҳарман образын ашыўға бүгинги көз қараслардың, концептуаль, принципал түрде жаңашылық пенен қатнас жасап, нағыз төрешиликке умтылып пикирлер айтқаны унамлы кубылыс. Ал гейпара кәсиплеслеримиз еlege шекем унамлы қаҳарман мәселесинде еле баяғы «ескиликтің», схематизмнің батпағына батып жүр. Қонысбай аға хәр қашан бул сыяқлы схематик, догматикалық хәм шаблонлық пикирлерге берилмес екенлигин сыншы дурыс аңғарып ашқан.

Сынға сын айтыўшы Ж.Есеновтың пикирлеринде дурыс көрсетилгениндей аға сыншылардың бири Қ.Камаловтың фундаменталь мийнетлери болған «Қарақалпақ повести», «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы»нда бола ма, басқа да «Кәрўан басы», «Дала бүркити» топламларына киргизилген мақалаларында бола ма, барлығында өзінше

пикирлеулерге, сындағы поэтикалық, эстетикалық сыпаттарға берилип, оларға таянып өз ойларын жазып қалдырған мұдамы әдалаттылыққа, илимий теориялық тереңлікке умтылған, жоқары эстетикалық талғамды көзлеп пикирлер айтқан. «Усы көз-қараслардан,-деп жазады Ж.Есенов,-Қонысбай ағаның М.Шолохов, М.Әуезов, Ш.Айтматов, М.Нурмухамедов, И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов хәм тағы басқа мақалаларының жазылуы стилинің өзіншеликтери зор, олардың өзіншелик пафосы менен эстетикалық хәм поэтикалық құндылығын сөз етиў өз алдына дараланып турады, басқаларға үлги болады десек арзыйды.»⁷

Сондай-ақ Ж.Есеновтың пикири бойынша: «Таланты тасқан хәм бай сауатқа ийе қәлем ийесинің жәхән классикасы туўралы түсиник хәм пикирлери оның көркем дәретиўшилиқ психологиясына терең сиңисип кеткен» /сонда/-деп жазып буларды Қ.Камаловтың «Маржангүл» повести менен «Дала лаласы» сыяқлы гүрриңлери мысалында айқын дәлийллеп көрсеткен. Оларға ұллы жазыўшы Ш.Айтматовтың унамлы тәсирлери менен турмыс шынлығының синтезленип, қарысып кеткен халатларын дәлийллеп берген қысқа пикирдеги мақалалары Қ.Камаловтың айқын натурасын ашып бериўде үлкен әҳмийетке ийе.

Сыншы әдебиятшы Ж.Есенов тағы бир «Әдебий сыншының поэтикасы»⁸ деген мақаласында да өткир ойлы, бай эрудицияға ийе илимпаз жазыўшы Қ.Камаловтың көркем дәретиўшилиги менен айрықша сын тараўындағы шеберликке ерисиў жолларын, олардағы лиризм менен айрықша пафослы пикирлердің өткирлигин, оларды сәўлелендириўдің сындағы бир қанша усыллары: ең баслысы әдалатлы, төрели, объектив

⁷ «Еркин Қарақалпақстан», 2009. 26-декабрь

⁸ Есенов.Ж. Әдебий сыншы поэтикасы.-«Еркин Қарақалпақстан», «Устаз жолы» газетасы. 15-май 2015 жыл.

пикирлеулердің түрлі-түрлі поэтик усуллар менен берилиуін дурыс көрсетіп аға сыншыны сағынып пикирлер жүриткен.

Және де сыншы әдебиетші көрсеткен хәм Қ.Камалов тәрәпинен әмелге асырылған мынадай пикирлер бүгинги сынымыз ушын да үлкен әмелий әхмийетке ийе десек асыра айтқанымыз емес шығар. «Қ.Камаловтың дәретиўшилиқ жолындағы әдебий сынның көп формалылық, яғный оның дәретиўшилигиндеги әдебий сынның көп түрлилигин өз ишине қамтыўы, автордың белсендилик пенен жазылған бир қанша рецензиялары, өз заманласларының, уллы классиклердің дәретиўшилиқ келбетин ашып берген портретлик мақалаларының шағын хәм анық эстетикалық жақтан тәсиршеңлиги, будан арман ушласып жататуғын әдебий жөнелисти тутас, толығырақ қамтып пикирлер айтыўшы илимий теориялық ямаса шолыў /обзорлық/ мақалаларының кең масштаблылығы менен проблематикалық әхмийети, монографиялары...әлбетте, булардың хәммеси әдебиетші сыншының тутас дәретиўшилиқ келбетинің поэтикалық рәң-тереңлигин көрсетіп, әдебиетші сыншының бай дәрежедеги саўатлылығы менен мол эрудициясын, өткір талантын аңлатып турады. Ол усындай сыпатлары менен бурынғы аўқамның көплеген қалаларында халық аралық, жәхән дәрежесиндеги илимий мәжлислерде қатнасып шығып сөйледі, баянатлар иследи... Оның дәреткен илимий хәм сыншылық мийнетлеринде жеке әдебий фактлер, миллий әдебиет қубылыслары мүмкинлигинше субъектив ҳалда ямаса дара-дара түринде алынбастан ал пүткил жәмийетлик психологиялық илимий орталық, жәхән әдебиетларының ҳалатлары менен қосып алынып салыстырып баҳаланар еди. Бул, әлбетте, оның қалдырып кеткен мийнетлеринің поэтикалық сыпатларының күшли терең екенлигин толық дәлийллеп бере алады. Усы сыпатлар көпшилиқ әдебиетші алымларға, ямаса

сыншы қәлемлеслерге жетиспей турады десек олардың кеўлине келмес...» /Ж.Есенов/.

Жетик сыншылардың бири хәм терең билимли әдебиятшы Қ.Камалов туўралы баҳалы пикирлердиң қатарына Ж.Есеновтың тағы бир «Илимпаз жазыўшының эстетикасы» / «Еркин Қарақалпақстан». 19 май, 2015 жыл/ деп аталып, ол жазыўшы-сыншы әдебиятшының дәретиўшилигин тутас түрде хәм қысқа, шағын формада газетаға қолайластырып эстетикалық таллаў принципине қурылғаны сөз етилип отырған сыншы жазыўшының дәретиўшилик тулғасының бийик екенлигин айқынырақ көрсеткен. Мақалада сыншы әдебиятшы көркем әдебияттағы эстетика мәселелерине қысқаша тоқтаў арқалы оның бизиң әдебияттаныўымыз бенен сынымыздағы ислетилиўи де фактлер менен келтирилип, олардың Қ.Камаловтың дәретиўшилик даралығындағы көринислерин анық фактлер менен пикирлер айтыўы сыншы ағамыздың келбетин тағы да айқынырақ сәўлелендириўге жол ашқан.

Әсиресе, сыншы Ж.Есенов мақалада жазыўшының көркем дәретиўшилигиниң этаплы шығармасы болған «Маржангүл» хәм «Өмир» повестьлериниң идеялық эстетикалық сыпатларын орынлы хәм қысқа тужырымлы хәм тереңирек сыншылық илимий аталыўларын билдирген.

«Илимпаз жазыўшы Қ.Камаловтың «Маржангүл» повестиниң көркем реалистлик прозамыз ушын басқа повестьлер қатарында жаңашылығы сонда, жазыўшы илимпаз қаҳарманлар минез-құлқын оның социаль жәмийетлик психологиялық сыпатларын көркемлик тереңликте ашыў ушын сюжет хәм композиция қурыўда биринши беттен баянлаў усылын ислетип, субъектив психологиялық формада композиция дүзип, тилдиң өзине тартымлы экспрессивлиги арқалы да жоқары эстетикалық сыпатларға ерискен. Усы принципте деген жигиттиң тилинен баянлаўлар: барлық ўақыялар

Маржангүлдің өмиринің ашынарлы түрде трагедиялық түрде питеуғын тәғдири, оның екінши жер жүзлик урыс тәсирине тийкарланыуы Маржангүл хәм фронтта қурбан болған «ўәкил» жигит Жумамураттың минез-құлқы, хәттеки, оның сыртқы тулғаларына шекем, өзінше зақылдақ, әдепсиз хәм бети ашылып кеткен, кимнің де бет жүзине қарамай жөнсиз сөйлеп сала беретуғын Турдыгүл, ал Атажан ғаррының болса гейде ашыўшақлыққа берилсе де салдамлы, сабырлы келбетли образлары жоқары эстетикалық талғам дәрежесинде турмыс шынлығына муўапық түрде терең ашылған.»⁹

Ҳақыйқатында да бундай инсанлар образын ашып бериў жазыўшы сыншы қәлем тербеткен өткен 60 жылларындағы прозамыздағы белгили бир «мектеп» болды десек болады. Әсиресе бул «мектептің» жаратылыўында Ш.Айтматовтан баслап белгили қарақалпақ жазыўшылары Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, У.Пиржановлар бир неше повестлерин жазып жәриялады. Бунда Т.Қайыпбергенов айтқанындай «Ш.Айтматов мектеби» унамлы роль ойнады. Соның ушын да сыншы Ж.Есеновтың дурыс жазғанындай-ақ «Қ.Камаловтың Маржангүл, Кеңес образларының жаратылыўы Ш.Айтматовтың Жәмийласы менен Сейит атлы қаҳарманларға уқсап кетеди. Бирақ булар сол дәўир турмыс шынлығы тийкарында типологиялық образлар шынлығы, көркемлик типологиялық параллелизм деп баҳаланса дурыслыққа келеди. Сол ушын Ж.Есеновтың дурыс жазғаны яңлы олардың айырмашылығы сыпатында Қ.Камалов сюжет хәм конфликтлер шешимине өзіншеликлер киргизип, ол Маржангүл образын трагедиялық түрде жуўмақлаў менен береді. Шынғыс Айтматовтағы Жәмийла болса өз оптимизминің, қаҳарманлығының басымлы, романтикасы менен ажыралып турады.... илимпаз жазыўшы Қ.Камалов устаз сөз шеберине еликлеў менен шекленбей өзінше идеялық

⁹ Есенов.Ж Илимпаз жазыўшының эстетикасы. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 19-май, 2015 жыл.

эстетикалық шешім тапқан. Усы принципте повестьтеги Маржангүлдің трагедиясының өзине дәйір шынлығынан келип шыға отырып көпшилик оқыушы жұртшылыққа күшлі тәсір етеді. Көркем образлардың эстетикасы дегенимиздің өзі де усындай қасиеттерде көрінеді.»

Соның менен қатар сыншы сын айтыушы илимпаздың көрсеткеніндей Қ.Камаловтың усы шығармасындағы көркем сүрөтлеу ұсылларының психологиялық ұсыллар сыпатында портрет, пейзаж, қахарманлардың қыймыл қозғалыстары менен авторлық баянлау мағлыұматнамалардың олар менен тығыз биригіп кеткен халаттары дәйір шынлығын ашыуда үлкен көркемдік поэтикалық, эстетикалық роль ойнаған. Олардағы қолланған диалог пенен ішкімонологларда да дәйір хәм қахарманлар ой-пикирлеріндегі ішкі драматизм басым болып келеді.

Буннан соны илимпаз сыншы Ж.Есенов жазыушы-сыншының эстетикасының бір қырларын Қ.Камаловтың «Өмір» атлы повестінің мысалында да айқын хәм әдебий сыншылық илимий теориялық түрде көрсеткен. Онда былай делінген пикирлер принципаль әхмийетке ийе, усы шығарманы бағалауда жетекші орында турады.

«Жазыушы илимпаздың бул повестінде / «Өмір»де/ сюжет хәм композиция «Маржангүл»дегі сыяқты субъектив психологиялық принципте қурылып, «мен» арқалы баянлау іске түспесе де ондағы үшінші беттен баянлаудағы хәр қыйлы ұсыл компоненттер авторлық мағлыұматлар менен синтезленип қахарманлардың ой-пикирлерінің динамикасы, ішкі руұхыйлық халатлар, ұлыұма тутас образлардың ішкі психологиясы жетерлі ашылған. Повесть негизінен баслы әдебий қахарманның – Сапаргүлдің еске түсіріуі, яды арқалы баянланып, оның түрлі-түрлі басынан кешірген унамсыз ақыбеттерге алып келген ўақыялар композициясы хәм буны тәбият, хайўанатлар дүньясының унамсыз, бірақ

тәбийғый ағымдағы ўақыялар менен салыстырыўлары шығарманың прологи менен эпилогиндеги ылыққан ийтлер қылўалары, прологте оларды айқынластырып анығырақ сўўретлеген болса, ал эпилогте буны ықшамлап, кайталап бериўлери арқалы белгили болады, ал солар шығармада образлар дўньясын ашыўдың көркем психологизми келип шығады. Булар арқалы инсан өмириндеги айырым унамсыз уқсаслықларды жазыўы жазыўшы кескин, батыл конфликтлерди, драматизмди күшейтиў арқалы бермекши болғанлығы сезилип тур. Бул қәсийетлер эстетикалық талғамы күшли, ойлары терең ямаса идеялық эстетикалық таярлығы жетерли оқыўшыларға дурыс түсинилиўи мүмкин». /Сонда.../ Ал, бирақ сезимталлығы жетерли емес, эстетикалық талғамы жеткиликсиз оқыўшылар бул пролог пенен ўақыялардың әҳмийетине түсинбей де қалып, авторды мәдениетсызлықта, турпайылықта айыплаўлары да мүмкин, мүмкин социаль жәмийетлик психологиялық кубылыс екенлиги анық.

Қ.Камаловтың дөретиўшилигиниң изертлениў жағдайлары туўралы мынадай жуўмақлы пикирлерге келиўге болады. Қарақалпақ әдебиаттаныў илиминде әдебий сын бойынша изертлеў сабақлық монографиясында С.Ахметов тәрөпинен сыншы илимпаздың миллий илимий ой-пикирлеримизге қосқан үлеси, оның «Қарақалпақ повести», «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» монографиясының әҳмийети менен салмағы қысқаша болса жетерли хәм дурыс баҳаланды, олардың миллий илимимиздеги орны анық белгилеп берилди. Екиншиден айырым мийнетлерде: Ж.Есенов мақалаларында газетада жәрияланған болса да жазыўшы илимпаз Қ.Камаловтың тутас дөретиўшилиқ жолы көбирек эссе экспрессив формада көпшилиқ китап оқыўшыларға түсиникли хәм тәсиршең түрде ашып көрсетилди, оның дөретиўшилигиниң илимий хәм көркемлик саласы эсселик формаларға қосымша илимий теориялық бағытта

/эстетикалық, поэтикалық шеберлік.../ сөз етилип, оқыушы илимий журтшылыққа ой тасланар дәрежеде сөз етилди.

Үшіншиден: Қ.Камаловтың «Маржангүл», «Өмир» атлы повестьлери көпшилик китап оқыушылары хәм әдебияттаныў илими ушын кең жобалы хәм массалық түрде талланбады, олар атлары аталған изертлеў хәм мақалаларда қысқаша ғана сөз етилди. Бизиңше булар еле жеткиликсизлеў болып есапланады. Атлары аталған повестьлери айрым мийнетлерде еле дизимлер қатарында ғана көрсетилип, ал жазыушы илимпаздың «Өмир» повестиниң әхмийети менен оның өткир конфликтли, терең философиялық руўхыйлық ой түйинлери, батыллығы баспа сөз бетлеринде кеңирек хәм терең талланған емес. Мине, булар бизиң алдымызға жазыушы илимпаздың мийрасларын изертлеў оларды кең көпшиликке жеткириў, жәриялаў барысында актуаль ўазыйпалар жүклейди.

REFERENCES

- 1.Axmatovich J. R. In vitro rearing of trichogramma (Hymenoptera: Trichogrammatidae) //European science review. – 2016. – №. 9-10. – С. 11-13.
- 2.Jumaev R. A. et al. The technology of rearing Braconidae in vitro in biolaboratory //European Science Review. – 2017. – №. 3-4. – С. 3-5.
- 3.Жумаев Р. А. Массовое размножение трихограммы на яйцах хлопковой совки в условиях биолaborатории и ее применение в агробиоценозах //Халқаро илимий-амалий конференция “Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотларининг устунлиги” мақолалар тўплами. Тошкент. – 2016. – С. 193-196.
- 4.Жумаев Р. А. Значение представителей семейства BRACONIDAE в регулировании численности совок в агробиоценозах //ЎзМУ Хабарлари. – 2017. – Т. 3. – №. 1.

5.Жумаев Р. А. РАЗМНОЖЕНИЯ ИИ ВИТРО ВАСОН НАВЕТОР САУ И ВАСОН ГРЕНИ АШМЕАД //Актуальные проблемы современной науки. – 2017. – №. 3. – С. 215-218.

6.Axmatovich J. R. In Vitro Rearing of Parasitoids (Hymenoptera: Trichogrammatidae and Braconidae) //Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences. – 2022. – Т. 4. – С. 33-37.

7.Suleymanov B. A., Jumaev R. A., Abduvosiqova L. A. Lepidoptera Found In Cabbage Agrobiocenosis The Dominant Types Of Representatives Of The Category Are Bioecology //The American Journal of Agriculture and Biomedical Engineering. – 2021. – Т. 3. – №. 06. – С. 125-134.